

Магомедов Б.В.
Черняховская культура.
Проблема этноса
Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii
Curie-Sklodowskiej, 2001. — 290 с.

Монографія Б.В. Магомедова присвячена важливій, дуже актуальній проблемі історико-культурної, етнічної та соціально-економічної реконструкції яскравого суспільного утворення, яке існувало на широкому просторі лісостепової та степової України й прилеглих територій Молдови, Румунії, Росії в пізньоримський час (III — середина V ст. н. е.).

Фундаментальна наукова праця виконана на основі детального аналізу різноманітних груп джерел (археологічні, письмові, антропологічні та ін.). Автором подано найповнішу у вітчизняній історіографії збірку черняхівських пам'яток, досліджуваних протягом 100 років. Використані, у тому числі, результати власних багаторічних розкопок у Миколаївській, Одеській, Вінницькій та Київській областях. На основі класифікації та систематизації різних типів пам'яток, усіх елементів черняхівської культури наведено детальний опис її визначальних рис.

Розробка провідної теми монографії — визначення етнічного складу населення, яке залишило черняхівську культуру, досягається шляхом використання стійких етнічних ознак в археологічному матеріалі, доведення генетичних зв'язків із попередніми та синхронними культурами Південно-Східної й Центральної Європи.

Праця містить докладну історію вивчення черняхівських пам'яток і повну історіографію з питань, що висвітлюються (с. 11—15). Критично розглянуто всі існуючі погляди щодо походження та етнічної належності культури, зокрема, об'єктивно оцінено ідеологічні позиції радянського керівництва 1930—1960 рр. стосовно примусової підтримки винятково слов'янської концепції, показано поступове змінювання наукових гіпотез вітчизняних археологів останніми десятиліттями. Вірно зазначено особливу популярність поглядів сучасних учених на поліетнічність черняхівських племен, як правило, при незаперечуванні провідної ролі готів у формуванні великого племінного об'єднання.

На основі картографування близько 3,5 тис. археологічних пам'яток, враховуючи найпоши-

реніші культурні ознаки (гончарна кераміка та речі особистого вжитку: гребені, пряжки, фібули тощо), які, безперечно, могли сформуватися тільки в межах одного суспільства, автор обґрунтовано локалізує територію черняхівської культури, відзначаючи наявність кількох територіальних, етнографічних регіонів (с. 17—18).

Класифікуючи поселення черняхівців (с. 19—21), автор правомірно виявляє їх різнотиповість (сільські та промислові поселення, городища з укріпленнями), що відображає високий рівень розвитку суспільства. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку наведена автором згадка столиці готів на Дніпрі — Данпарстадір у Сазі про Хервор¹. Щоправда, слід було б зазначити, що відголос цих давніх подій відображено також ще в одному видатному витворі середньовічної скандинавської літератури — Старшій Едді.

Констатуючи різнотиповість жител (різні за формою поглиблені та наземні житла, кам'яні споруди), Б.В. Магомедов аргументовано подає їх географію та походження (с. 21—22). Наводячи думку більшості вітчизняних учених про походження черняхівських напівземлянок від зубрицьких та попередніх їм пшеворсько-зарубинецьких жител, автор, використовуючи, зокрема, дані польських археологів останніх досліджень, відзначає зв'язок частини черняхівських поглиблених будівель зі східногерманською традицією. Крім того, безперечно північноєвропейськими, германськими за походженням названі різні за конструкціями наземні будинки. Натомість кам'яні споруди автор однозначно пов'язує з південною надчорноморською групою. Наведена ним генеза черняхівського Домобудівництва повністю відповідає багаторічним науковим розробкам спеціалістів і не викликає жодного заперечення (с. 22—24).

Значне місце у праці відведено поховальному обряду черняхівської спільності (с. 25—44). Джерелознавчу базу розділу складають практично всі досліджені могильники черняхівців як на території України, так і за її межами. Детально проаналізовано особливості різних за складністю типів поховальних конструкцій, обрядів інгумації та кремації. Уперше в спеціальних працях для реконструкції

обряду тілоспалення, атрибуції поховально-го інвентарю й процесу закопування скарбів доцільно використати свідчення ранньоскандинавської Саги про Інґлінґів («Він [Один] сказав, що кожний повинен прийти в Вальгаллу з тим майном, яке було з ним на вогнищі, і користуватися тим, що він сам закопав уземлю... Люди вірили тоді — що, чим вище дим від поховального вогнища здіймається в повітря, то вище в небі буде той, хто спалюється, і він буде тим багатший там, чим більше майна згорить з ним»²), що суттєво пояснює дані археології: величезна кількість монетних скарбів по всій території розповсюдження черняхівських пам'яток³. У зв'язку з розглянутим питанням про особливості поховального ритуалу відповідно до повідомлення саги «Про Інґлінґів», слід було б, на наш погляд, звернути увагу на істотне переважання речей поховального інвентарю в могилах черняхівських некрополів з безперечними етнічними ознаками германського населення, що просувалося з Центральної та Північної Європи (див., наприклад, матеріали розкопок Компаніївського могильника та ін.). Доцільним за результатами деяких попередніх досліджень є аргументоване використання особливостей поховань разом з речами поховального вжитку як критеріїв для визначення майнової та соціальної диференціації членів давнього суспільства.

Складний процес генези поховального обряду (с. 33—39) об'єктивно показано як синтез та співіснування традицій багатьох культур, що підкреслює поліетнічність черняхівської спільності. Зокрема, докладно Б.В. Магомедов виділив сарматські традиції в похованнях за обрядом інгумації, особливо у південних регіонах культури. Проте навіть урахувавши великий ступінь сарматизації населення Північного Причорномор'я з перших століть нашої ери (ще до розповсюдження черняхівських пам'яток), хотілося б застерегти автора від дещо однобічного, штучного трактування всіх могил з кам'яними плитовими конструкціями як доказ входження до складу південних черняхівських племен тільки місцевого еллінізованого населення Північного Причорномор'я. Плитові могили дійсно були розповсюджені від Скандинавії до Середземномор'я (включаючи Надчорноморщину) від архаїчного періоду аж до раннього середньовіччя⁴, але тип поховальної конструкції не слід розглядати окремо від поховального обряду. У плитових могилах пізньоримського часу в Північному Причорномор'ї трапляються типово сарматські риси обряду (перехрещені в голітках ноги покійних, покладені на таз кисті рук і т. ін.) та інвентарю⁵. Слід звернути увагу, що до сармато-аланського великого племінного об'єднання увійшли асимільовані нащадки північнокавказьких племен, яким саме й були притаманні плитові могили і які не відрізнялися від сарматів ні за обрядом, ні за речами

поховального вжитку та разом з ними, за даними письмових джерел (твори М. Хоренаці, Л. Мровелі, літопис Картіс Цховреба), здійснювали походи й переселення⁶. Можливо, могили таких сармато-аланів і знаходять дослідники в Північному Причорномор'ї. До речі, безперечно вихідці з Північного Кавказу були поховані й у більш пізньому Кантемирівському могильнику на Полтавщині, у трьох підкурғанних могилах сарматського кола в сидячому стані⁷ тощо.

Речовому комплексу, який, в основному, становить обличчя культури, присвячено один з найбільших розділів монографії (с. 45—88). Зокрема, докладно розглянуто кераміку, типологію якої Б.В. Магомедов плідно досліджує вже понад 25 років. Вірно встановлено у праці статус ліпної кераміки. Вона, з одного боку, продовжує давні етнокультурні традиції, що ретельно визначені автором, а з іншого — копіює кружальну, походження різних форм якої на численних прикладах показано дослідником. Існування ліпного копіювання гончарної кераміки помічено вченими навіть у місцях вторгнення готських дружин з середини III ст. (Нижня Наддонщина — Танаїс, Кримський півострів)⁸.

Розглянуто також складні системи орнаменталізації посуду, їх семантику та іконографію. На масовому матеріалі, насамперед на основі наявності місцевих типів посуду та їх відсотковому співвідношенні, обґрунтовано виділені локальні особливості кераміки, що істотно доповнює дослідження. Багаторічне ретельне вивчення черняхівського керамічного комплексу дало змогу Б.В. Магомедову дійти принципово важливого, добре аргументованого висновку щодо походження більшої частини типів посуду від вельбарської (та вельбарської з елементами пшеворської) культури, що на масовому матеріалі й такому високому рівні дослідження зроблено вперше. Крім того, на основі спостереження за формами (у поєднанні з визначенням їх походження) та технікою виготовлення гончарних виробів автор приєднується до погляду про належність черняхівської культури до європейського провінційно-римського кола, чим пояснюється відносно високий рівень гончарного ремесла.

Висвітлення особливостей постійних контактів з античним світом істотно доповнено розглядом та типологізацією імпортного посуду.

Узагалі ж у праці подано ґрунтовну класифікацію речового комплексу культури за принципом функціонального призначення речей, що поділені на категорії, види, типи і варіанти. Розглянуто знаряддя праці, побутові речі та предмети індивідуального вжитку. Велику увагу приділено елементам костюму, прикрасам. Для класифікації металевих деталей одягу на професійному рівні підсумовано розробки багатьох дослідників (А.К. Амброз, А. Коковський, Є.Л. Гороховський та ін.) і розглянуто питання походження різних

типів. Уперше в повному обсязі реконструйовано черняхівський одяг (с. 75—77).

У монографії містяться найбільше серед спеціальних праць зведення черняхівської зброї: наступальної, захисної, спорядження вершників — з поділом на типи та детальним підбором аналогій та атрибуцією (с. 77—83).

В окремому розділі наведено результати ретельного вивчення виробництва і торгівлі (с. 89—112). Досліджені особливості високо-розвинутого сільського господарства, детально показані прогресивні зміни землеробних та інших знарядь, що проходили під впливом римських провінцій. Завдяки широкому використанню даних різних природничих наук Б.В. Магомедову вдалося повною мірою встановити асортимент культурних рослин і склад стада в різних регіонах поширення черняхівської культури, що, на думку автора, обумовлено передусім природними особливостями краю, а не давніми місцевими традиціями населення. Хоча з урахуванням поліетнічності союзів племен періоду військової демократії одне інше не виключає.

Не менш професійно, з поглибленим знанням давньої металургії та ковальства, показано особливості складної технічної культури черняхівців, знання та виробничі наслідки яких, за спостереженням Б.В. Магомедова, формувалися під впливом досягнень давніх центральноєвропейських суспільств та античних полісів. На основі проведення численних спектральних аналізів спеціалістами автором зроблені цікаві спостереження з приводу використання кольорових і дорогоцінних (в основному, срібло та білонові сплави) металів для вивчення різних типів прикрас і деталей одягу. Дослідник торкається питань щодо техніки їх виготовлення, але, на наш погляд, слід було б зосередити більше уваги на характері праці майстрів (приміром ювелірів), що визначає рівень розвитку ремесла (товарне чи на замовлення). Про те, що черняхівські майстри працювали на замовлення, автор зазначає в підрозділі «Видобуток та обробка чорного металу» (с. 93—94), однак без достатньої, на наш погляд, аргументації.

Дуже ґрунтовно та детально викладена в праці технологія керамічного виробництва, реконструйовані майстерні та різні типи горнів з урахуванням напрямів їх запозичення черняхівцями (с. 96—101). Доведено велику продуктивність праці майстрів. Разом з тим, відповідно до різноманітності бракованого посуду, правомірно зазначено, що ремісники виконували роботи за індивідуальним замовленням, хоч і обслуговували досить великі території.

Усебічно розглянуто косторізне, каменета деревообробне ремесло, ткацтво разом з наборами інструментів, що використовували майстри (с. 101—105).

Ремесло в черняхівському суспільстві ще не набуло розвинутого товарного виробництва, що й зазначено Б.В. Магомедовим. Тому

торгівля (с. 105—112), особливо внутрішня, не могла бути широкою. Виявлені автором великі майстерні та навіть їх скупчення (прообраз ремісничих центрів) вірно сприймаються як показник початкового етапу товарного виробництва, але намічені ним торгові шляхи та місця продажу товарів (так звані ярмарки) несуть дещо гіпотетичний модернізаційний характер. Безперечно, автор вірно окреслив напрям соляної торгівлі, показав шляхи розповсюдження металів. Слід також погодитися з добре аргументованим визначенням міжнародних економічних зв'язків черняхівців.

Б.В. Магомедов справедливо приєднується до погляду дослідників, що характер походження монетних скарбів був зумовлений високопробним сріблом римських денаріїв II ст. (с. 110—111). Проте, надаючи перевагу формуванню скарбів тривалого накопичення як наслідку військової здобичі, він наводить приклад контрибуції, що була одержана після перемоги варварів над Деціями на Дунаї. Проте численні скарби швидко накопичення з середини III ст., часів успішних скіфських воєн, походять із території римських провінцій, складаються з антоніанів того періоду, що не були в обігу, і жодного відношення до черняхівських скарбів денаріїв, імовірно, не мають.

Поліетнічність носіїв черняхівської культури загальноєвропейська фахівцями, тому спроба автора конкретизувати це положення (с. 113—132) заслуговує особливої уваги. Використовуючи дані антропології, Б.В. Магомедов надає перевагу найбільш ефективному методу, а саме диференційованому конкретному підходу до груп матеріалів (М.С. Великанова, Т.О. Рудич), а не виділенню загальних індексів обміру (с. 113—115). Автор звертає увагу на виділені за такою методикою серії доліхокранних, вузьколицих черепів з черняхівських могильників, які можна пов'язати з європейцями, германцями.

Ураховуючи сучасні висновки антропологів, спираючись на власні ґрунтовні дослідження, результати яких показані в кожному розділі роботи, автор дійшов правомірного висновку про переважання в більшості черняхівських пам'яток елементів вельбарської та центральноєвропейської культур готського, германського етносу в союзі племен. Такий добре аргументований погляд Б.В. Магомедова та багатьох інших дослідників має право на існування. Разом з тим для остаточного доведення згаданого погляду бажано б було подати фахівцям розгорнутий, докладний порівняльний аналіз усіх основних елементів вельбарської та черняхівської культур.

Історію готів висвітлено в монографії й на основі письмових джерел (передусім, за даними праці Йордана⁹), підсумовано результати досліджень багатьох учених. Разом з тим задекларована автором думка про існування в Криму вже в першій чверті IV ст. значної громади готів-християн з посиланням на

участь єпископа Феофіла в Нікейському Вселенському соборі 325 р. (с. 117) виглядає дещо передчасною. По-перше, оригіналів списку учасників, так само, як і протоколів собору, до нас не дійшло. По-друге, Феофіл — метрополіт Готії, безперечно, не мав ніякого відношення до кримських готів.

На основі практично всіх черняхівських могильників, що досліджені, Б.В. Магомедов виважено, по-науковому обережно визначає ступінь присутності іранського, в основному сарматського, елемента серед населення об'єднання. Проте запропоновані автором відносно невеликі відсотки присутності представників та нащадків різних сармато-аланських племен — 1 %, та всього 20 % у Північному Причорномор'ї (с. 122) — потребують, певно, для кращого сприйняття наукової концепції конкретного статистичного аналізу питання.

Певною мірою штучним виглядає погляд, до якого приєднується Б.В. Магомедов, стосовно нащадків пізніх скіфів як носіїв південної частини черняхівської культури (с. 113—114, 123—124). Відомі городища, селища та могильники (з великими, округлими в плані склепами й іншими поховальними спорудами, що тільки формально нагадують аланські) пізніх скіфів припиняють своє існування до початку формування нового союзу племен, тому пошуки генетичної наступності між значеним населенням слід ретельніше будувати на аргументованих доказах, а не в першу чергу на здоровому глузді. Із цього приводу, на наш погляд, слід було б професійно перевірити спостереження антрополога Т.С. Кондукторової, зроблені під впливом концепції археологів.

Для виявлення слов'янського компонента в черняхівській спільності доцільно і, напевно, єдино вірно використані результати досліджень пам'яток Верхньої та Середньої Наддністрянщини, Бугу на заході України та окремих змішаних черняхівських пам'яток з елементами київського типу в різних північних областях.

У межах існування черняхівської культури та на деяких суміжних територіях за характерними ознаками окреслено також перебування інших народів, наприклад різних фракійських племен у південно-західній Україні, Молдові та Румунії.

У розділі, присвяченому реконструкції історії племен черняхівської культури, їхніх попередників і нащадків (с. 133—150), майстерно використано комплексний підхід щодо різних груп джерел, зокрема письмових і матеріальних, якими Б.В. Магомедов володіє однаково професійно. Спираючись на існуючі розробки, автор докладно викладає зміст стародавніх свідчень, конкретизуючи їх на археологічному матеріалі.

Розглядаючи причини формування черняхівської культури, дослідник правомірно пояснює їх напрямками міграцій племен, що були носіями її основних ознак. При цьому

провідні культурогенетичні процеси пов'язані з діяльністю великої кількості полонених спеціалістів із римського античного світу. Проте, на нашу думку, користуючись традиціями генези археологічних культур — відображення культур давніх суспільств, слід припустити також плідну діяльність місцевих майстрів більш-менш розвинутої спільності, які сприймали знання досвідченіших ремісників, у поєднанні з функціонуванням обмінних шляхів.

У заключній частині (с. 151) підсумовано основні (сучасні та оригінальні) висновки автора, що висловлені та доведені в усіх розділах праці: зокрема, черняхівська культура виникає на основі вельбарської культури, основну масу населення об'єднання племен складала германці, готи; чітко виділено також дві окремі локальні культурні групи — Верхньої Наддністрянщини та Північного Причорномор'я. Слід було б, на нашу думку, додати ще й південно-західний, фракійський, варіант.

Значимо, що певні зауваження, які були висловлені в рецензії (точніше, роздуми на основі відмінних наукових концепцій), ні в якому разі не зменшують заслуг автора, який створив фундаментальну узагальнювальну багатопланову актуальну працю. У ній акумульовано та проаналізовано результати вивчення черняхівської культури усіх попередніх років. Такого об'єктивного, усебічно аргументованого дослідження фахівці чекали вже не одне десятиліття. Тільки нові, сучасні умови дали змогу зробити правдиві висновки без озирання на якісь примарні ідеологічні та патріотичні перешкоди, що з успіхом і подолав автор, зруйнувавши кон'юнктурні, установлені (у минулому) уявлення про історичний розвиток Південно-Східної та Центральної Європи пізньоримського часу. Наукова праця Б.В. Магомедова є помітним явищем у вітчизняній історіографії, якісною основою і потужним поштовхом для подальшої поглибленої розробки складної проблеми, крок уперед в її вирішенні.

¹ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — К., 1997. — Т. 1. — С. 259—261.

² Стурдуссон С. Круг земной. — М., 1980 — С. 14—15.

³ Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959; Кротова В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г 4-4; Его же. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ. — Вып. Г4-4) // НЭ. — 1966. — № 6. — С. 74—102.

⁴ Могилюков В.А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 159—160; Могилюков В.А. Сравнительный анализ погребального обря-

да племен черняховської культури і населення Готланду // Могильники черняховської культури. — М., 1979. — С. 150—162; *Almgren O.* Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1914. — S. 26—29, 45—48, textfigur 43—50, 83—86, 89, 90, 92, 95; *Almgren O., Nerman B.* Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1923. — S. 89—92, 122, 129, textfigur 156a-156d, 159a-159b, 160—164, 212, 221, 222; La nécropole romaine a Poetovio. Par Zorca Šubic / Union Internationale des sciences pré- et protohistoriques. Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M.E. Mariën. — Jugoslavija. — Fascicule 14 (Y 129 — Y 138), 1972. — Y 137(1); *Кастанаян Е.Г.* Грунтовые некрополи Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 264—265; *Христановский В.А.* Позднеантичные погребения на некрополе Илурата // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 21—25; *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990. — С. 108.

⁵ *Див., наприклад: Беляев С.А.* Отчет о работе Херсонесского отряда ЛОИА АН СССР в 1972 году. — Науч. архив Ин-та археологии

НАН Украины (№ 1972/120). — С. 19—32; *Гуцина И.И.* Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 32—33, 46—51, 127, 128. — Рис. 1, 2.

⁶ *Пиоро И.С.* Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в поздне-римский период — раннее средневековье). — Киев, 1990. — С. 141—143.

⁷ *Махно Е.В.* Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань (Полт. обл.) // АП. — 1952. — 3. — С. 231—241.

⁸ *Шелов Д.Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972; *Талис Д.Л.* Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории Горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 55—57.

⁹ *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960.

Одержано
26.02.2002

І.С. ПІОРО

Jerzy Libera

Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy

Lublin, 2001 (237 p.; XLII tab.; 57 map)

У 2001 р. у Польщі видано цікаву монографію археолога з Любліна Є. Лібери, присвячену знаряддям з кременю, які були в ужитку серед племен бронзової доби. Безпосередньо розглянуто території Польщі й Західної України, однак для порівняння автор використовує матеріали практично з території всієї Європи.

Ця книга цікава з огляду на кілька обставин. По-перше, якщо кремень ранніх періодів — від палеоліту до неоліту — уже давно є об'єктом досліджень, то вироби з кременю доби бронзи часто випадають із поля зору дослідників, основна увага яких зосереджена на металевих виробах. В усякому разі, в Україні немає жодної спеціальної великої праці, присвяченої кременям виробам бронзового віку. По-друге, на території Польщі та Західної України в бронзову добу саме вироби з кременю були основними, а техніка їх виробництва досягла вершини. Зокрема, саме в той період

поширилися біфасціальні форми, яким власне й присвячено монографію Є. Лібери.

Територія Західної України надзвичайно багата на мінеральні ресурси, зокрема поклади високоякісного кременю. Саме тут його видобуток і переробка вже в мідну добу досягли високого розвитку. Упорядкування та характеристика виробів з цієї території є винятково важливим завданням.

Можна дискутувати з приводу обраної автором території дослідження. Аналізуючи знахідки з Польщі та України, він лишив за межами праці територію Білорусі, хоча добре обізнаний з цими матеріалами¹. Разом з тим, у дослідженні вироби розглянуто за зонами поширення біфасціальних знарядь. Ясна річ, ці зони не мають жодного відношення до сучасних державних кордонів. Тому логічнішим був би аналіз матеріалу саме в межах зон, адже тоді стане очевидною правомірність їх виділення, кордони тощо. Можливо, майбутні дослідження й будуватимуться таким чином.

Монографія складатиметься з 4 розділів і вис-

© С.С. БЕРЕЗАНСЬКА, М.Ю. ВІДЕЙКО, 2003